Драган Жунић

КЊИЖЕВНЕ И НАУЧНЕ СТРАТЕГИЈЕ

(Књижевност и писци у доба посткомунизма)

0. Посткомунистички развој земаља источне Европе и даље побуђује пажњу научника различитих профила.[1)] Разлози су више него очигледни: неопходно је објаснити и разумети збивања у овим привредно, религијски, национално, културно, политички различитим, па ипак по много чему сродним земљама, чије противречне европске интеграције и капиталистичке мобилизације производе низ унутрашњих и спољних ломова. Један од могућих приступа овим друштвима иде и преко испитивања њихових књижевности, за које се претпоставља да су значајан индикатор (али, и конституенс) у томе делу света владајућих погледа на свет и идеологија. Међу такве покушаје спада и студија америчког слависте и историчара источноевропских књижевности Ендруа Баруха Вахтела (Andrew Baruch Wachtel) *Књижевност источне Европе у доба посткомунизма: улога писца у источној Европи*. Наш угледни издавач потрудио се да одмах након објављивања америчкога изворника (2006), на свет изда српски превод студије.[2)] Сложена и обимна проблематика у једној књизи - довољан разлог за упознавање са њеном садржином, и за критичку анализу, што је и покушано у тексту који следи.

1. Аутор је пошао од увида, који он сматра чињеницом, да је у посткомунистичкој Источној Европи књижевност изгубила свој некадашњи, несумњиво велики, културни и, уопште, друштвени значај. Он вели да су нестали они социокултурни услови који су чинили да књижевност ("у традиционалном смислу озбиљне прозе", стр. 8) и даље

буде најважнији медиј и форма самоспознавања и самоосвешћивања комунистичких друштава.

Вахтел је најпре обрадио историјске околности које су допринеле традиционално високом престижу књижевности и писаца у Источној Европи. Прелиминарно је одмах изнео главни разлог: "значај озбиљне књижевности и писаца и Источној Европи почео је да расте током такозваног периода националног буђења (који је, зависно од нације о којој је реч, почео тридесетих година деветнаестог, продуживши се и у двадесети век).[3)] Таквим писцима је, обично постхумно, приписивано у заслуге да су очеви својих нација (...), јер се сматрало да су те државе створене на основу заједничког националног језика и књижевног корпуса". (11) Може се рећи да је ово тврђење засновано на историјским чињеницама. Но, Вахтел додаје да су у овим нацијама, чију специфичност чини управо описана улога књижевности, озбиљна књижевност и писци, дакле, већ поменути "очеви нација", такође играли суштински важну улогу и "током комунистичког периода, кад су националне државе већ постојале" (12), те да су им у тој улози придружени и савремени "инжењери људских душа", дакле, режимски писци, али са њима и писци-дисиденти. Под окончавањем "објективних услова" који су погодовали високом статусу књижевности и писаца Вахтел мисли, првенствено, на околност да у новим цивилним друштвима писци више нису били тражени браниоци права на постојање нације, нити преко потребнога критичког гласа, "гласа савести у репресивним режимима", као и на чињеницу свеопштега осиромашења друштва, које је онемогућило како издвајање даље финансијске потпоре писцима од стране државе тако и комерцијални, тржишни успех њихових књига, онакав какав сада задобијају некада потискивани или забрањивани жанрови популарне књижевности (како преводни тако домаћи).[4)]

Други део Вахтелове тезе је да "престиж озбиљне књиженості није у потпуности изгубљен",[5)] јер су писци "користили различите стратегије да свој симболички културни капитал претворе у положаје у политици, новинарству или у приватној сфери". (13) Студија је посвећена управо тим стратегијама: национализам, политика, интернационализам, новинарство, "књижевна транзитологија", популарна књижевност.

2. У овој провокативној књизи надаље се излажу сазнања о писцу као националном херојy, о крају овога "златнога доба" за писце и књижевност (чији крај започиње преломном 1989. годином), а потом следе поглавља о горепоменутим стратегијама.

2.1. Са надом да његова "добра дефиниција Источне Европе (...) заиста говори нешто истинито о овом региону", Вахтел је најпре дао одговор на своје питање о културним и историјским чиниоцима који су

довели до тога да озбиљна књижевност и књижевници буду прецењени као нигде другде, и да уживају поштовање које је тамо другде обично резервисано "за државнике, филозофе, пословне људе или забављаче" (20). Он просто каже да су "већину источноевропских земаља у значајној мери измислили писци. Далеко од тога да буде одраз стварности, књижевност је овде често стварала нове идентитете и нову друштвену и политичку стварност". (20)

Наравно, Вахтел, са својим угледним сарадницима из разних источноевропских земаља, није слеп за неке културно-историјске чињенице. Питање је само како интерпретира њихово значење. У те чињенице спадају: "постколонијални" статус источноевропских народа (осим рускога народа), немачки модел националнога буђења и стварања нације (Хердер, Фихте...), улога народнога језика, "патриотске лингвистике", епске и лирске поезије, појава националних песника, култ националне књижевности... Уследило је описивање типичних случајева националних песника: Франца Прешерна и Адама Мицјеквича, а затим неубедљиви покушај упоређивања статуса источноевропских канонизованих песника са статусом сличних песника у другим земљама (Данте, Шекспир, Гете...)

Вахтел је уверен да је, наслоњена на Лењинову одбрану културне традиције од пролеткултовскога антитрадиционализма, социјалистичка културна политика (повремено и сама националистички легитимисана у неким земљама) посегнула за националним песницима као носећим стубовима "државне културне идеологије под комунизмом". (39) Можемо се сагласити да су ту и тамо изграђени "култови националних песника", да се може говорити и о фасцинацији неких писаца и интелектуалаца комунистичким пројектом, а поготову се можемо сагласити у погледу уоченог феномена "државно спонзорисаног писца под комунизмом", односно повластица за чланове моћних националних удружења књижевника, нараво, под условом идеолошке, етичке и поетичке капитулације.

2.2. Чини се да Вахтел покушава да разуме феномен књижевности комунистичких и посткомунистичких друштава из теоријскога оквира "производња-дистрибуција-потрошња". Тај оквир није погрешан, али је довољан само за социолошко објашњавање феномена књижевности, тј. објашњавање једне димензије тога феномена, димензије институције књижевности, али није довољан и за пуно разумевање књижевности.

То се може видети у поглављу *1989-2000: крај златног доба*, које представља успешно (социолошко) објашњавање промене друштвенога статуса писаца у посткомунистичким друштвима, али, наравно, не и пуно разумевање статуса и улоге књижевности у овим друштвима.

Аутор, дакле, хоће да испита последице транзиције комунистичких земаља по писце, који су некада - како он сматра - "чинили једну од најзначајнијх група елите под комунистичком влашћу". (57) Ова истраживачка намера утврђивања промене друштвенога статуса једне професионалне групе, прецизније: "како су промене после 1989. утицале на материјални и друштвени статус књижевника" (60), типично је социолошка. Упркос нерешеноме проблему уопштавања налаза, може се сматрати да ово поглавље нуди занимљиву слику положаја писаца. Онако како су били постављени на трон комунистичке елите (по Вахтеловом мишљењу), писци су исто тако детронизовани услед драстичнога смањивања дотација у транзиционим, дакле, осиромашеним друштвима, и у новонасталим тржишним условима. Друштво је, вели Вахтел, "стекло нове хероје - нарочито пословне људе" (60), што му је, изгледа посебно блиско и драго, а писци остали маргинализовани у сопственим земљама и постали неинтересантни западним издавачима и читаоцима, па су морали изнаћи читав низ стратегија преживљавања и очувања статуса. Аутор је пронашао податке о променама у приходима како "званичних" тако и "незваничних" писаца, а онда покушао да испита и "меру опадања престижа високе књижевности после 1989. године", тј. меру погоршања њенога положаја у Источној Европи. (61) Ту су занимљиви компаративни подаци о хонорарима код државних издавача, о хонорарима за превођење, о паду тиража часописа и штампаних књига (упркос повећању броја часописа и наслова књига), о тешкоме положају библиотека и посрнуломе систему дистрибуције књига. Вахтел предвиђа да ће се уочени тренд можда и обрнути са економском стабилизацијом транзиционих друштава, али да ће губитак навике читања код читаве једне генерације ипак произвести трајне последице, конкретније, да ће "за последицу имати свеобухватну и трајну промену културних приоритета у Источној Европи". (79) Деликатни проблем опадања престижа високе књижевности, односно, како вели, "књижевног рада" (што није сасвим исто), Вахтел испитује преко доиста индикативнога феномена књижевних награда и њихове медијске промоције, да би закључио како је "општи друштвени статус књижевности неумољиво (је) опао" (84), и да су истовремено "књижевници из Источне Европе изгубили (су) висок статус који су имали на Западу" (85).[6)] И, опет, прогноза - предвиђање будућности озбиљне књижевности у Источној Европи на основу прегледаних чињеница. Вахтел уочава да ни материјални проблеми, ни фрагментација тржишта, ни губитак статуса нису учинили да се писци одрекну своје професије, што подупире податком о несмањеноме броју чланова књижевничких удружења, да књижевни рад чак привлачи и "нове посленике", и свему придодаје и реч о "позитивним догађајима" у књижевности источноевропских

друштава после 1989, као што су децентрализација, регионализација, пораст разноликости, додуше праћен скрибоманијом, итд. Коначно, упркос чињеници да се "све већи број књига и часописа обраћа све мањем броју потрошача локалне високе културе" (88),[7] он закључује: "Источноевропљани и даље читају и верују у важност озбиљне књижевности макар и у мањој мери него за време комунизма". (88)

2.3. Прва стратегија посткомунистичких писаца јесте избор ***политике***. Полазећи од запажања да један "од најупадљивијих феномена у посткомунистичкој Источној Европи јесте висока видљивост писаца у политичком животу" (93), Вахтел наводи осам примера "углавном националистички опредељених" писаца који су обављали високе државне или страначке функције, и тиме формулише прву, најатрактивнију стратегију очувања књижевничкога престижа, тј. "размене културног за политички капитал једне елитне групе". (94). Но, и он зна да је ова стратегија превасходно "етаблираних писаца" у, како он сматра, донекле "постлитерарном друштву" само привремена, и да не представља трајни канал прелаза из књижевности у политику. Оклевајући да извуче закључке на основу три не тако незанимљиво изложена примера (Вацлав Хавел, Добрица Ћосић, Едуард Лимонов), аутор ипак не одолева привлачној замисли да тражи подударности између писаца и њихових књижевних ликова, тј. извесну идентификацију писца као политичара са сопственим ликовима. Штавише, сматра да је тако нешто уобичајено у Источној Европи, где нема "поделе између живота и књижевности", као што је то случај на Западу.

Другу стратегију чини књижевни и књижевнички ***национализам***. Вахтел сматра да је национализам био изненађујуће снажан под комунизмом, да је постојала "тензија између национализма и интернационализма", и да се политички сузбијани национализам појављивао у - књижевним делима, па је, испоставља се, један "велики идеолошки маневар" од интернационализма према национализму "испробан (је) најпре у свету књижевности" ("најважнијој јавној сфери" комунистичких друштва), из које се преселио у политику. (128) То је, у ствари, романтички модел настајања и деловања национализма. Али, ако се књижевни национализам појављивао још у комунизму, онда он није нека новооткривена посткомунистичка стратегија детронизованих писаца, већ можда само манифестна и експанзивна, а не више латентна стратегија. Наравно, Вахтелове анализе књижевнога национализма дохватају се онога што је - а шта би друго и могло бити! - књижевно ђубре. Но, поводом "најскандалознијег књижевног дела" ове врсте (антисемитски и античеченски роман Александра Проханова *Господин Хексоген*), Вахтел вели да чак и у њему долази "до изражаја један тип мишљења који ће задржати снагу још много година"

(145). Наиме, ради се о томе да "можемо очекивати" неку врсту реакције на процесе европске интеграције и вестернизације Источне Европе у виду таквих или сличних књига, да ће "страх од нестанка утапањем у велику европску чорбу" посвуда изродити "потребу за тражењем националног самоодређења кроз књижевност", а првенствено "у оним земљама које себе по традицији доживљавају на месијански начин - у Русији, Пољској, а нарочито у Србији". (145) Живи били, па видели.

Трећа стратегија је нека врста равнотеже стратегији књижевнога национализма: својеврсни ***интернационализам*** писаца који верују да је могућа "глобализација са људским лицем" (146), тј. "продуктивна културна синтеза" (149) као синтеза различитих али комплементарних западних и источеноевропских култура. Овај "постмодерни интернационализам" (155) препознат је у поезији Лилијане Урсу, затим, у не баш претерано похваљеном роману *Француско завештање* Андреја Макина, у успешном делу *Подсмешљива жеља* Драга Јанчара и у, естетски "најуспелијем делу ове врсте" - у роману *Цинк* Давида Албахарија. Сва ова дела схваћена су као покушаји "да се изнађе компромис између традиционалног источноевропског и западноевропског (или северноамеричког) погледа на свет". (169) Можда ће коначно, вели Вахтел, ове "посткомунистичке интернационалистичке утопије" прекрити неумољива "јединствена глобализована култура која не признаје регионалне посебности, па је снажан изолационистички национализам можда једино решење? Ипак, постоје многи писци који су сигурни да ће, чак и у још више глобализованом свету, бити могуће изразити осећања посебности на нешовинистички начин, и тиме обогатити свет у целини". (169)

Следи ***новинарство*** као стратегија преживљавања писаца у посткомунизму, који полако ослобађа новинаре поданичке позиције државних службеника и омогућава праву пролиферацију нових часописа. Вахтела занимају три групе писаца који су открили новинарство. Најпре је реч о писцима који су се наметнули као новинари "надлежни за одржавање контакта између Источне Европе и Запада" (173), тј. писци који су преузели задатак унакрсног објашњавања и тиме, ваљда, посредованог међусобног упознавања и приближавања култура Запада и Истока. Ту су: клишеизиране представе Истока односно Запада Татјане Толстој, прецизно адресиране западним, односно, источним читаоцима; хуморно-иронично представљање источноевропскога живота западним читаоцима у радовима Славенке Дракулић; симплификоване новинарске слике Другога Дубравке Угрешић, иначе много успешније као књижевнице. Потом се Вахтел бави писцима "који су се прославили књигама публицистичких есеја првобитно објављиваних на новинским страницама" (173), тј. онима

који су се са завидним постигнућима посветили новинарству: најпре, Виталиј Шенталински, који успешно износи на светлост дана архиве КГБ-а о књижевницима; затим, Кинга Дуњин, која је успешна постмодерна феминистичка колумнисткиња; најзад, трагајући за писцима "који су основали и уређивали сопствене новине" (173), Вахтел нам излаже "два најозлоглашенија примера": Едуард Лимонов и Корнелиу Вадим Тудор, као издавачи десничарских новина.

Вахтел је као једну од посебних стратегија посткомунистичких писаца издвојио "***књижевну транзитологију***", тј. отворено ***суочавање с транзицијом***, чудећи се што је мало књижевних дела посвећених испитивању "нове стварности источноевропског друштва и културе",[8] када се зна "какву је трауму посткомунистичка транзиција нанела писцима". (201) Можда се из констатације о маломе броју оваквих дела да закључити како та траума и није посебно погодила писце? Но, ко су они малобројни који се успешно суочавају са транзицијом? Рус Владимир Макањин и Чех Јаким Топол. У вези са романима ове двојице писаца (*Андеграунд, или: Јунак нашег доба*, односно *Сестра*) Вахтел је натерао воду на нашу воденицу, устврдивши да је књижевност изразито значајан извор за проучавање и разумевање друштва. Он каже: "ове две књиге несумњиво јесу значајни романи које ће морати да узме у обзир сваки будући историчар културе који буде истраживао нестабилне деведесете године двадесетог века у Источној Европи". (226)

Последња регистрована стратегија јесте, по Вахтелу, ***популарна књижевност***, која је по њему - уз изузетке - била скоро проскрибована у комунизму, као нека врста западњачкога неконформизма, анархије, субверзије, ескапизма, фриволне, јефтине и популарне а стога идеолошки тешко контролисане забаве итд. Но, са транзицијом, источни издавачи открили су златни рудник тривијалне књижевности, задовољавајући преводима западне лаке и непретенциозне књижевности гладну широку читатељску публику, што је био знак и домаћим писцима да, из ових или оних разлога, промене жанр, и закораче у неку врсту "постмодерне тривијалне књижевности", која се таквом може сматрати због тога што садржи и "један слој метагенеричког коментара". (232) На првом месту је књижевница Александра Марињина, списатељица "тривијалне прозе", руских детективских романа који представљају "у данашњој Источној Европи најчитаније штиво"; (231) ту су, затим, Чех Михал Вивег, са својим свесно клишеизираним делима намењеним публици ниских естетских захтева, па Борис Акуњин, писац који себе прескромно назива забавниим белетристом, премда веома вешто, инвентивно и учено еквилибрира на граници популарне и озбиљне књижевности, и, најзад, пољски творац аутентичнога света фантастике, Анџеј Сапковски. Укратко, најпре

шокирани поплавом преведене популарне књижевности, неки писци су се свесно определили за популарне жанрове, преводећи или адаптирајући оригинале (а), доводећи до савршенства и високе популарности домаћу варијанту жанра (б), или, пак, ослоњени на високу "литерарну префињеност" публике и на своје "ироничне метакоментаре", поигравајући се свесно популарним жанром на задовољство и масовне и елитне публике (в).

2.4. На примеру Виктора Пељевина, Вахтел изводи закључак да је у посткомунистичким друштвима још увек могуће стварати књижевна дела (он каже "производити књижевност") која представљају продубљени и синтетички увид у стварност. Али, и такав писац мора, попут свих осталих, бити свестан "да промене које су од пада комунизма наступиле у њиховим друштвима скоро у потпуности укидају могућност да писац буде важан свом друштву онако како је, рецимо, Солжењицин био важан шездесетих и седамдесетих година двадесетог века" (258), што, наравно, нема никакве везе са талентима и квалитетом дела, већ са начином организације посткомунистичких друштава. Наиме, "најупадљивија особеност социјализма", према Вахтелу, била је посвудашња "ограниченост избора", која је у области књижевности значила фаворизовање озбиљне књижевности на рачун популарне. С друге, пак, стране, "културна црна берза" имала је ограничено тржиште, премда је Вахтел уверен, а што је изрекао још на почетку књиге, да су се званична и дисидентска књижевност поклапале "у изненађујуће великој мери" (260). Политички и културни плурализам и могућност избора у култури водили су повећању броја наслова али смањењу тиража, сегментирању публике, па, у условима ишчезавања "јединственог друштва", писци и књиге "могу бити важни само неком сегменту популације". (261) Писци су изабрали једну од описаних стратегија да би остали "важни". Али, са одређеном уздржаношћу у погледу извесности, Вахтел се ипак упушта у рискантно предвиђање: "слободно можемо рећи да је у том новом окружењу скоро немогуће да се појаве неки нови Милош, Солжењицин или Кундера". (261)

2.5. У горњим параграфима, уз кратко излагање садржаја, истакнуте су добре стране ове књиге, тј. налази који се могу прихватити као индикативни и, каткад, обавезујући у научноме смислу. То је разумљив резултат тимскога рада изврсних и веома компетентних истраживача, и наравно, научнога искуства и престижа координатора истраживања и писца књиге.

3. С обзиром да студија оваквога обухвата и претензија мора бити заснована на истраживању које је веома брижљиво методолошки обезбеђено, ја бих сада прешао на разматрање методолошких питања.

3.1. Најпре, реч о хвале вредној методолошкој самосвести аутора.

Што се проблема уопштавања тиче, аутор је свестан да и његова "општа расправа о комунизму" носи ризике занемаривања особености појединих земаља. Ипак, он сматра да се на основу података прикупљених у једанаест посткомунистичких земаља "могу извући неки важни општи закључци о ефектима посткомунизма на писце у овом региону у целини". (58) На још једноме месту Вахтел истиче опасности неоправданог уопштавања: "будући да разматрамо само два романа, била би грешка да извлачимо опште закључке". (218/219) Дакле, аутор је свестан проблема оправданости уопштавања, али можда не у мери коју захтевају савремене друштвене науке. Покушај уопштавања без репрезентативнога узорка увек ће остати само илустрација. Уосталом, његове су анализе (па чак и неки табеларни прикази индекса) егземпларног карактера.

Наш аутор зна и да му у покушају објашњавања утицаја "радикално измењених материјалних услова писања у Источној Европи после 1989. године" на "књижевну производњу" (91) прети замка "вулгарне социологије": успостављање директних веза "између материјалних услова писања и написаних књига". Стога он настоји да у описивању стратегија очувања стеченога културног капитала најпре ове стратегије представи као "хеуристичке категорије" (дакле, не доказано фактичко стање ствари), да уочи њихове "многоструке облике", различито време настајања, да не потцењује специфичности појединих анализираних дела итд. Свестан је, вели, "да се свака класификацијска схема заснива на ограниченом читању појединачних дела". (92) Али, верује да је, из позиције спољашњега посматрача, био у прилици да открије стратегије којих сами писци нису свесни, и да је "описима и анализама самих аналитичких категорија надокнадио оно што је изгубљено у анализама појединачних дела". (92) Но, и даље је проблем уопштавања на основу ограниченога броја примера, премда освешћен, остао нерешен, као што би се могло и приговорити да је Вахтел (који зна да ни у источноевропским земљама књижевност није била пуки "одраз стварности") у историјско-материјалистичкој схеми "вулгарне социологије" елемент "економске базе" само заменио елементом "капитала", што, наравно, излази на исто.

Премда није одолео искушењима вредновања анализираних књижевних дела (што је разумљиво за истраживача који је уједно и књижевни критичар), Вахтел је свестан значаја вредносно ослобођене истраживачке позиције. Стога он вели да стратегије које описује у овој књизи не могу бити сматране "ни позитивним ни негативним феноменом". (174)

3.2. Но, методолошка самосвест није била довољна за елиминисање свих методолошких проблема.

Најпре се сусрећемо са лошом дефиницијом Источне Европе, у којој би специфичну разлику представљао појам значаја књижевности, односно појам прецењивања књижевности (стр. 10, 20). То је једна згодна одредба, која доиста дотиче једно културно-историјско обележје, али дефиниција Источне Европе свакако - не.[9)] Реалне тешкоће дефинисања овога антрополошкога, културно-историјскога, идеолошкога, привредно-политичкога корпуса не оправдавају сваку логичко-гносеолшку омашку.

Пред аутором је био и проблем омеђавања предмета, тј. избора из обимне грађе коју су сакупили сарадници. Другим речима, то су проблеми репрезентације књижевности Источне Европе, који се не могу решити статистичким узорком (као, можда, у случају писаца), већ комбинацијом утврђене друштвене релевантности књига, с једне, и херменеутичким "дешифровањем" њиховога значења и смисла у одређеноме друштвеном контексту.

Већ је напоменуто да Вахтел покушава да разуме феномен књижевности комунистичких и посткомунистичких друштава из оквира "производња-дистрибуција-потрошња", и да је тај оквир довољан само за његово социолошко објашњавање, тј. објашњавање једне његове димензије, али не и за пуно разумевање.

Понуђена нам је и преширока дефиниција националистичке књижевности (стр. 124), због чега су, према Вахтелу, и Данило Киш и Имре Кертес националистички (!), премда не и шовинистички писци. (125-127) Наиме, националистичка књижевност обухвата, по њему, "свако књижевно дело које покушава да дефинише особености дате нације, било то у области националне историје, судбине или 'душе'". (124) Ипак, неки такав нешовинистички, патриотски и неетнички књижевни "национализам" тешко да би још увек могао бити именован као национализам.

4. Усудио бих се да сада истакнем и слабије стране ове књиге, тј. бар оне које сам ја успео да препознам.

4.1. Уз прихватање Вахтелове генералне тврдње да су у Источној Европи "крајем комунистичког периода озбиљна књижевност и писци били изванредно значајни за своја друштва, уживајући велики престиж и симболичку моћ" (12), одмах уочавам бар два проблема: Да ли су заиста "очеви нација" напросто претворени у "прото-комунисте", тј. бранитеље радника и сељака, како Вахтел тврди? Са некима је комунистичка пропаганда можда и учинила тако штогод, али то свакако не важи за све писце националнога романтизма. Потом, питање је да ли се може изједначавати значај који су званични писци имали у комунистичким земљама Источне Европе са значајем који су

писци-дисиденти евентуално имали у иностранству? Другим речима, није ни инструктивно ни коректно стрпати у исту врећу наводнога друштвеног значаја и романтичке националне писце ("очеве нација"), и званичне, тј. државне писце у комунизму, и писце-дисиденте. Велики престиж и симболичку моћ стекли су они писци који су прихватили одговарајућу политичко-пропагандну улогу. Они други, пак, могли су бити, и били су, у озбиљним невољама.

4.2. Кад Вахтел почне да говори о прецењивању књижевности у источноевропским земљама (стр. 20), онда можемо приметити најпре неку врсту чуђења (праћеног чак и жаљењем) над чињеницом да књижевници седају на места "резервисана" за политичаре и бизнисмене; потом, омаловажавајућу реч о томе да су писци наводно "измислили" већину источноевропских националних држава; затим, скоро вулгарно-марксистичко схватање да би стварност (политичко--економска и забављачка) морала одређивати књижевност, а никако обрнуто, тј. као да има нечег наопаког у томе да, између осталог, и књижевност ствара нове идентитете и нову друштвено-политичку стварност. Без обзира да ли је у питању полазиште или, пак, само композицијско уметање извесних резултата истраживања на сам почетак књиге, мени се чини да такво полазиште (истраживачко или излагачко) у најмању руку указује на уношење извесних предрасуда у научну расправу, или бар на покушај примене извесних, вазда ограничених модела објашњавања као универзално важећих. У противном, испада да се према ономе "неуклопивом" показује извесно нестрпљење, нервоза, што личи на неразумевање Другога, и чак нетолеранцију према различитости.

4.3. Можемо прихватити Вахтелову тврдњу да су прото--национални књижевници били најпре канонизовани од стране "интелектуалаца - градитеља нације", да су их, затим, "искоришћавале младе националне буржоазије", али бисмо се морали замислити над трећим степеном тврдње: да су их, наиме, "коначно реканонизовали комунистички режими", чиме су добили "статус националних хероја". (23) Било је и таквих писаца, али је било и оних који никада нису канонизовани, па су неки од њих, евентуално, рехабилитовани у посткомунизму. Уосталом, ономе ко познаје немачки модел конституисања нација, морало би бити познато и то да такве нације веома много држе до духовне културе и културнога идентитета (а не толико до онога што се у француској и англосаксонској традицији назива "цивилизацијом", о чему је одавно а тако инспиративно писао Норберт Елијас). Онда се не би нимало чудио над тиме што се академици баве делима значајних националних књижевника, што тих дела има у читанкама, па чак ни над чињеницом да се њихов утицај осећа "и у јавном политичком говору, дуго пошто су пропали многи режими и

идеологије који су учествовали у стварању њихових култова“. (23) Ако су књижевна дела о којима је реч вредна у књижевноме погледу, онда је и нормално да се налазе у читанкама; ако су била утицајна у историји, чак и без некога књижевнога значаја, нормално је да се о њима држе предавања; премда, руку на срце, није увек нормално да се и даље “уплићу“ у текући политички дискурс. Е. Б. Вахтел, дакле, поред, онога што сасвим добро објашњава, почиње и да “пакује“ једно тумачење источноевропске историје искључиво из сопственога културно-историјскога видокруга (наравно, из кога би другога), али без покушаја да догађаје које интерпретира разуме у прожимању културно-историјских хоризоната своје и интерпретиране епохе, односно одређених културно-историјских образаца.

4.4. После релативно коректнога описивања улоге националних писаца у доба конституисања источноевропских нација и националних држава, Вахтел нам нуди прејаку тврдњу да је углед речених писаца, по историјској аналогији, “под комунистичком влашћу додатно (је) нарастао“ (35), у тој мери да су комунистичке власти чиниле политичке напоре ради финансијског збрињавања писаца, стварајући тако праву Аркадију за књижевнике, и то не само за оне званичне, државне, подобне, већ је то, вели Вахтел, важило “и за велики број дисидентских и квазидисидентских писаца“. (36) Помало је бездушно упоређивати “корист“ коју су неки од неподобних писаца “уживали“ преживљавајући под комунизмом са њиховим логорским страдањима и страдањима њихових породица, о чему је много, али никада и довољно, писано, а, по свему судећи, ни довољно читано.

4.5. Не може се порећи да је комунистичка држава била дарежљива према идеолошки подобним писцима и њиховим удружењима. Али, заиста би било тешко доказати Вахтелову тврдњу да: “Ниједна личност изван области књижевности није уживала овакав третман у социјалистичким земљама“ (40) (попут Пушкина у Совјетском Савезу или Петефија у Мађарској). А још би било теже показати да је “значајан број писаца и полуписаца који нису прихватили државну контролу (...), изузимајући најзлогласније дисиденте“, такође уживао ове мере државне културне политике: “Другим речима, иако они то не би признали, у многим комунистичким земљама и у многим периодима дисиденти и полудисиденти међу књижевницима функционисали су као најамна савест државе“. (46) Било је, додуше, и тога, али није одрживо схватање да је дисидентска књижевност била интегрални део књижевности комунистичких друштава у ономе смислу у којем је то била “паралелна економија“ у комунистичким економским системима. Испада, по Вахтелу, да су дисидентски књижевници сасвим солидно наплаћивали свој “црноберзијански“ самиздат, премда је било и таквих случајева. Иако,

доиста, "успешно развијање сопственог пословања може намирити потребу за књижевношћу" у неким појединачним случајевима, мислим да је изабрани теоријско-методолошки оквир за објашњавање ситуације не-државних писаца у комунизму ипак недовољан. Ми можемо говорити о општој креативности чији се видови изражавања мењају и комбинују, али ипак у ограниченој мери. Јер, не могу се све духовне потребе и душевне настројености намирити успешним предузетништвом, па је доиста тешко поверовати да ће се и надарени књижевници задовољити отвореним могућностима за "креативно" бављење бизнисом. Вахтел каже: "корисно је схватити писање као део опште комунистичке економије и разумети на који начин је незванична књижевност паразитирала на званичној литерарној производњи". (48) Вишак слободнога времена, тј. на полу-фиктивноме радном месту украденога радног времена, добро (колико добро?) плаћено преводилаштво... то је ипак премало за закључак да не постоји "оштар контраст између званичних и незваничних књижевних дела", већ својеврсни континуум. (51) Некоректно је, рекосмо, превиђати шта су све доживљавали "незванични" писци и чланови њихових породица, а поготову шта су осећали, у настојању да сви заједно преживе, и приписати им некакве користи "макар само у виду самопоштовања" (54).

Вахтела чуди да су и писци и читаоци како званичне тако и дисидентске књижевности имали нека заједничка уверења, нпр. оно "уверење да је књижевност од централног друштвеног значаја". (56) Он придавање тога централног друштеног значаја књижевности препознаје у Солжењициновој лауреатској речи на додели Нобелове награде - да ће управо уметност и књижевост обезбедити људскоме роду "јединствен систем за очитавање инструмената" који региструју добро и зло, подношљиво и неподношљиво. Прво, у овој речи није акценат на "јединственом систему" као јединому, што би - кад би тако било - заслуживало критику због искључивости и похвале моносемији (која се увек изроди у идеологију). Друго, сматрати да књижевност (али не само она, већ уметност уопште) јесте медиј разумевања смисла људскога делања, не значи истовремено приписивати јој "централни друштвени значај". А "да би књижевност требало да има озбиљну друштвену улогу" (56), више је него разумљиво, без обзира да ли се у томе слажу званични и дисидентски писци, и без обзира на практичне консеквенце у погледу државне потпоре. Коначно, тај изванредни духовни значај књижевности у погледу одгонетања смисла (који се не може оспорити још и религији, филозофији...) уистину важи за релативно мали број људи. Дакле, књижевност заиста има важну друштвену функцију (за оне који уважавају њену моћ трагања за смислом), што не значи и непосредно утицајну, моћну друштвену улогу

књижевника. Стога је питање да ли је симболички капитал који су у комунизму сакупили писци доиста огроман, како Вахтел истиче.

4.6. Нећу посебно инсистирати на могућности да Вахтелов налаз о томе да Источноевропљани и даље верују у важност озбиљне књижевности (88) унеколико противречи основној тези књиге, али бих морао приметити да Вахтел прећутно варира Хегелову реч о "крају уметности": ми се, наиме, можемо надати да ће се књижевност источноевропских земаља све више развијати у погледу броја издавача, наслова итд., али она више не задовољава највишу потребу апсолутнога духа економије. Свет ће дефинитивно бити прожет тим "духом", и разлике међу друштвима и културама могу бити само привремене, ометајуће, и наравно, безначајне са становишта незаустављивога Светског велетрговца. Да ли ће баш бити тако? Дискусија поводом хегеловскога мотива "краја уметности" још увек није заврешена. А дискусија о унификацијским тенденцијама глобализације тек је отворена. Технолошка глобализација - неизбежна; привредна и легислативна интеграција - пожељна; културна комуникација различитих - неопходна, ако се хоће људски опстанак технолошки, привредно и законодавно "намирених".

4.7. Када је реч о идентификацији књижевника који су изабрали политику као стратегију сопствене континуиране друштвене промоције, и о томе да је таква идентификација живота и књижевности типична за Исток, ми морамо произнати да се књижевност код нас често чита нефикционално, каткад и као егзактни историографски извештај о историјским збивањима, али се и овде, у Источној Европи, зна да постоји разлика између писца као писца и писца као грађанина, и да се писац не може једнозначно идентификовати са својим ликовима, поготову стога што их у њиховим делима има поприлично, па је питање са којим се све схватањима писац идентификује. Књижевни текст није једнозначан, па ни интерпретација не би смела претендовати на сопствену јединовљаност.

5.1. Пошто ми је скоро немогуће да са разумевањем прихватим нека места из ове књиге, остаје ми да их одредим или као нескривени цинизам или као спорадично пробијање лоше воље, што, свеједно, скоро увек указује на "неподношљиву лакоћу" суђења о Другима.

Вахтел се пита зашто је Виталиј Шенталински изабрао да "разоткрије архиве КГБ-а посвећене баш књижевницима, а не, рецимо, агрономима или генетичарима или било којој другој професији чији су припадници десетковани у стаљинистичким прогонима" (188), па вели да такав избор "очигледно одражава његово лично уверење, као писца, да су писци најважнија група коју треба васкрснути у трагању за истином". (188) А ко ћемо у циничноме тону, да онда и ја приупитам зар нису, по самоме Вахтелу, управо писци били најзначајнија елита

комунизма, што значи и најизложенија паски и ударима КГБ-а? С друге стране, да обрнемо ствари, опет цинично: ако су подједнако од КГБ-а страдали и припадници других професија, онда то донекле подсеца корене Вахтеловој тези да је књижевничка професија била доиста најзначајнија у комунизму. Како год окренемо, Вахтел не може ни да замисли да се неко заправо бави овом или оном темом без "задње" намере. Најзад, он и сам сматра да је значајно деловање поменуте књиге индикатор чињенице "да се у веома књижевноцентричним друштвима Источне Европе генерално сматрало да писци и њихове судбине имају највећу симболичку вредност". (188) Ако је то генерално схватање, онда значи да није само лично уверење Шенталинског.

Није ли цинично и то што Вахтел каже да су "источноевропски писци приступали (су) новинарству на најразличитије начине како би наставили да привлаче домаћу и инострану публику"? (199) Коректније је оно што каже неколико редака ниже, да новинарство од којег се очекује истина "представља један од малобројних начина да се пером заради за живот у посткомунистичким друштвима". (199) Зарађивати за живот, то би требало да буде нормално за једног Американца. Али зашто би се морало рећи да они који покушавају да зараде за живот писањем хоће да привуку пажњу домаће и иностране публике. Можда, ипак, пре свега желе да изговоре истину о својим друштвима и њиховој прошлости.

Покушавајући да објасни због чега писци, посебно трауматизовани посткомунистичком транзицијом, а "који се труде да задрже свој утицај углавном избегавају ову тему", Вахтел баш измишља разлоге, помало и психологизирајући. Засићени обавезним и друштвеним темама у комунизму, писци их, вели он, сада напросто избегавају; скинути са "пиједестала неприкосновених првака у друштву" и декласирани, они се клоне теме која им је "непријатна". (200) Цинично! Преостала два разлога нису некоректна: питање је да ли је уопште роман одговарајући медиј у овоме нестабилном периоду; ако јесте, онда он захтева "неку врсту архимедовске дистанце од теме коју обрађује", што је пошло за руком само малобројним појединцима.

Ево још једнога примера цинизма. "Макањин и Топол одабрали су ризичну стратегију да остану важни својим потенцијалним читаоцима. Упркос нестабилним временима у којима су писали своја дела, покушали су да управо ту нестабилност фиксирају у приповестима у којима своја друштва посматрају очима писца". (225) Зашто би уопште, питам се, избор стратегије и избор тематике били начин да се "остане важним"? Зар то није просто начин да се преживи као писац, односно да се живи пишући, да се живи свој досуђени или изабрани живот, како професионални тако и лични?

5.2. Можда је све ово што ја називам "цинизмом" у ствари само један посебан поглед на институцију књижевности, да колоквијално кажем: један "амерички поглед". На књижевност. Такав поглед није по себи нешто проблематично, али то јесте као покушај примене једнога, чак можда и прикладнога, објашњавалачког оквира (књижевност као производња, предузетништво као стваралаштво, приходи као мера статуса...) и преко граница његове рационалне и хеуристичке примене. Другим речима, није ли на делу покушај да се из овога оквира, и не само из њега, објасни и оно што се у једноме феномену као што је књижевност може само разумети. Објашњавања институције књижевности повезивањем са другим друштвеним појавама јесу коректна, али разумевање књижевности, књижевних дела мора се извести изнутра. А за то је потребно и извесно уживљавање, тј. разумевање источноевропскога концепта књижевности, без његовога навлачења на "америчке" стандарде. Коначно, да приупитам: Шта је боље, подизати споменике песницима или политичарима? (119) Немам ништа против споменика политичарима. Али, чешће се дешава да се споменици политичарима, након промене политичких прилика, сматрају "неприкладнима", него што се то дешава са спеменицима који су подигнути писцима. Па и када се то дешава (а на Балкану се и те како дешава), онда то није из књижевних него, опет, из политичких разлога.

Када пише о успешноме књижевнику Владимиру Макањину, Вахтел вели: "Идеја да се представља оно што је типично, као и идеја да се у књижевном делу заиста може обухватити искуство читаве генерације карактеристичне су за руску и совјетску књижевну традицију". (203) Дакако, та традиција, која се може назвати и реалистичко-рационалистичком, различита је од идеолошкога индивидуализма и "сингуларизма" и гносеолошкога номинализма. И није, уосталом, карактеристична само за руску и совјетску књижевност. Да и не помињем Лукачево схватање категорије типичног.

6.1. На крају, да се осврнемо још једном на полазну Вахтелову тврдњу о битној промени статуса и функције књижевности у посткомунистичкој Источној Европи. Уистину, Вахтел пише како се источноевропска књижевност "више не сматра толико важном као некада" (8). Ако је и тако, зар је то случај само са Источном Европом? Зар се положај и улога књижевности нису променили свуда у свету у време доминације филма и електронских медија, на пример? Такође, Вахтел вели да "престиж озбиљне књижености није у потпуности изгубљен", али само стога што су писци пронашли неке друге, ванкњижевне стратегије очувања и еквивалентне размене свога симболичкога културног капитала (13) и друштвенога угледа.

Коначно, он ипак тврди да је у Источној Европи "општи друштвени статус књижевности неумољиво (је) опао" (84), па се опет помало коригује тврдњом да: "Источноевропљани и даље читају и верују у важност озбиљне књижевности макар и у мањој мери него за време комунизма".[10] (88) Рекао сам да нећу посебно инсистирати на могућности да овај последњи налаз унеколико противречи основној тези књиге. Нека је то својеврсно модерирање основне тезе. Моја је, пак, теза да се положај књижевности у посткомунистичким земљама Источне Европе још увек није суштински променио, тј. да књижевност у овим земљама и даље има значајну друштвену функцију,[11] али овога пута не претежно у процесу конституисања нација (премда има и таквих процеса), већ пре свега у настојањима да се очува национални културни идентитет пред свепрожимајућим процесом глобализације, односно вестернизације.[12]) Сасвим је сигурно да и Вахтел има у виду ову данашњу димензију књижевности у земљама Источне Европе. (в. стр. 145, 146, 169) Но, у нашим схватањима има и значајних разлика.

6.2. Можда бих извесну сагласност са Вахтелом могао засновати на његовој тврдњи о необичној комбинацији "трајног престижа који ужива књижевност и све израженије пролетаризације самих писаца". (90) Доиста, мења се статус писаца у посткомунистичким земљама, али исто онако као што се мења статус других професиналних група. А да књижевност задржава "трајни престиж" у овим земљама, то је неизнуђено признање које ја прихватам, али ми не полази за руком да га ускладим са добрим делом претходних Вахтелових тврдњи о пољуљаноме статусу и престижу ове књижевности.

Прогнозирајући даље опстајање књига које ће задовољавати потребу за "националним самоодређењем кроз књижевност", што би могао бити и реактивни инстинкт пред недиференцираним ударима вестернизације, Вахтел је изрекао једно очекивање које се, као што је речено, унеколико поклапа са мојом основном тезом о великом и трајнијем значају књижевности у земљама Источне Европе. Но, разлике су у следећем: Ја не мислим да ће ово трагање за самоодређењем, дакле за очувањем идентитета, нужно морати да буде националистичко,[13] нити ће морати да буде књижевни шунд, нити се оно мора сматрати ванкњижевним дешавањем у књижевности. Књижевност ће се овде и надаље бавити најважнијим животним питањима. А да се та питања разликују од оних на Западу, разумљиво је таман колико и то да се најважнија књижевно обрађена животна питања на Западу разликују од оних на Истоку. А које све нације и националне државе у Источној Европи себе доживљавају "на месијански начин", у којој форми, када и откада, са каквим стварним ефектима - о томе би се могло и те како расправљати.

Када Вахтел напише да ће неки значајни романи бити незаобилазни у свакоме покушају истраживања епохе којој припадају (он помиње "свакога будућег историчара културе", 226), онда је то индиректно прихватање чињенице да је књижевност и даље значајан елемент култура, управо као незаобилазни индикативни медиј разумевања тих култура, разумевања духа времена и места о којима је реч, јер се тај дух, овако или онако, објективира у књижевним делима. Констатујем да бисмо се могли сагласити са оваквим, премда спорадично изложеним, Вахтеловим схватањем, које свакако модификује и модерира његове полазне тезе, само када не би било много мање спорадичнога, да не кажем систематскога цинизма у његовим другим тврдњама.

Не пренагљује ли Вахтел у својој прогнози да је "скоро немогућа" појава писаца значаја Милоша, Кундере или Солжењицина? (261) Ако су и даље могућа књижевна дела са синтетичким погледом на стварност, дела која су важна за разумевање те стварности, те дела која ће заиста подупирати културне идентитете - онда је овакав закључак ипак несмотрен. Вахтел се, као и обично, помало коригује. Али, како? Он каже да се, по свему судећи, окончава период "општих посткомунистичких сличности" у земљама Источне Европе, да полако нарастају особености, да ће се процеси фрагментације вероватно наставити у земљама које су прикључене Европској унији, али да се може очекивати да ће те земље, са повећањем друштвенога богатства, почети "да пружају подршку оној књижевности која спада у високу културу". (261) Претпостављам, због наде у могућност очувања културнога идентитета. Међутим, додаје он, неке земље ће или остати у ауторитаризму (Белорусија), или му се полако вратити (Русија), па, по њему, "расте могућност поновног наметања цензуре и ограничавања избора. У таквом окружењу је могуће да појединачни писци и њихове књиге поново стекну могућност да постану важни на општем плану". (262) Ето невољнога резултата поменутога самокориговања: појава новога значајног писца и повраћај значаја књижевности могући су само у условима обновљене ауторитарности. Зашто је ово нонсенс? Зато што испада да су неауторитарна друштва осуђена на доминацију безначајне, тривијалне литературе - да и ја мало претерујем у закључцима. Не даје Вахтел могућност да озбиљна књижевност буде "важна" и у нормалноме друштву које ради на очувању своје културне посебности, настојећи да је разуме и - у форми успелих уметничких дела - препоручи светској културној баштини, како би је и свет, ако ништа друго, бар разумео.

7. Очигледно је да Вахтел ту и тамо помало одступа од својих полазних тврдих схватања, да релативизује своје заоштрене исказе и оцене. Ту некосенквентност не схватам као виртуалну победу

сопственога становишта, већ напросто као победу саме ствари, која унеколико измиче једноме унапред припремљеноме и крутоме теоријско-методолошкоме оквиру, па и једној сувише "дистанцираној" и "екстерној" тачки гледишта. Најзад, и Вахтелова студија је само једна од стратегија разумевања Источне Европе и, истовремено, стратегија потврђивања и увећања стеченога истраживачко-критичкога "капитала", али, верујем, не и покушај да се "остане важан", односно покушај претварања научнога капитала у политички капитал, или, напросто - капитал.

---

1) Овај текст настао је у оквиру рада на пројекту *Књижевност и историја*, који финансира Министарство науке Републике Србије (148025Д), а реализује се у Центру за научна истраживања САНУ и Универзитету у Нишу.

2) Ендру Барух Вахтел, *Књижевност источне Европе у доба посткомунизма: улога писца у источној Европи*. Београд: Стубови културе, 2007.

3) Како ће се Вахтел изборити са чињеницом да се, бар на Балкану, још увек конституишу неке нације? Наравно, ако је код Бошњака религијска компонента од пресуднога значаја (премда има покушаја да се изврши и језичко-књижевно национално идентификовање), негде управо питање језика, а с њиме и књижевности, не само да није од занемарљивога значаја, већ представља пробни камен националне идентификације. Довољно је погледати пример Црне Горе.

4) Ово уопштавање је проблематично. На пример, комунистичка Југославија је имала преведену књижевност, па и неке популарне жанрове, попут "кримића", "љубића" и стрипова у рото-штампи.

5) Не противречи ли делимично ова оцена првоме делу тезе, да се "из многобројних разлога (...) источноевропска књижевност (...) више не сматра толико важном као некада"? (8)

6) Касније ћемо видети да је веома битно инсистирати на разликовању статуса књижевника и статуса књижевности у источноевропским посткомунистичким друштвима.

7) Вахтел сладострасно примећује да због оваквога стања ствари књижевност и издаваштво посткомунистичких земаља "почињу да наликују онима у западним земљама". (88)

8) Уз све идеолошке, привредне, геополитичке сличности источноевропских друштава, због којих Вахтел говори о "источноевропском друштву", ја радије - имајући у виду различите културне и религијске традиције, на пример - говорим о источноевропским друштвима и културама.

9) Осим тога, Вахтел је могао знати да оваква улога књижевности ипак није специфичност Источне Европе. Познати латиноамерички писац Марио Варгас Љоса недавно је, у интервјуу за *The Wall Street Journal*, изнео веома занимљиве оцене о значају књижевности у овоме делу света. Он полази од библијскога, или сартровскога, мотива о делотворности речи ("Речи су заправо дела"), и сматра да "Пишући, човек може да промени историју". А о изузетноме значају књижевности у земљама Латинске Америке вели: "Мислим да у државама у којима основни проблеми још нису решени, у којима је друштво и даље крајње трауматизовано дубоким сукобима - као што је то случај у Латинској Америци или у земљама Трећег света у целини узев - роман није само облик забаве и испуњавања доколице, већ је замена за нешто на шта та друштва нису навикла - замена, на пример, за информације. (...) Ако живите у земљи у којој нема ничег што би било макар и налик на слободне информације, књижевност често постаје једини начин да будете мање или више информисани о томе шта се стварно збива". Он

има, пре свега, у виду последице диктатура у погледу угрожавања слободе говора, па затим у погледу злостављања жене, која је, по његовом мишљењу, "готово увек прва жртва диктатуре". За њега је књижевност важан канал изражавања незадовољства и један вид пружања отпора диктатури. Укратко, на крају: "књижевност је веома важна и због тога што ствара слободне, независне, критички настројене грађане којима се не може манипулисати". (*НИН*, бр. 2951, 19.07.2007, стр. 48-51, превела Љиљана Недељковић)

10) Са овим сада треба упоредити Вахтелову прогнозу да ће губитак навике читања код читаве једне генерације ипак произвести трајне последице, тј. да ће доћи до трајних промена културних приоритета у Источној Европи. (79)

11) Својевремено сам (пре двадесетак година) изрекао мишљење да ће управо у време "кризе књиге" наступити "златно доба социологије књижевности", да ће, дакле, "књижевност бити значајан медиј социолошких истраживања", али, штавише, да ће и сама књижевност, чак и без изразите спољашње експанзије, "играти *значајну друштвену улогу*". Сматрао сам већ распрострањеним мишљење "да ће на нашем тлу тек бити актуалан сусрет или судар цивилизација и култура, затим противречно искушавање како потребитости и отворености Европе за 'свежу балканску крв' (Балкан као 'енергетска резерва Европе'), тако и прикладности балканских крвних група за европски културни организам"; најзад, изрекао сам уверење "да ће овде наговештена непосредна будућност Европе и Балкана бити стваралачки посредована у значајним књижевним делима". (Д. Жунић, "Криза књиге и златно доба социолоогије књижевности", *Марксистичке теме*, Ниш, год. XII, број 3/89, стр. 58-67) Наравно, не мислим да су ове "прогнозе" плод неке посебне проницљивости, већ само покушавам да кажем како се из саме културно-историјске ситуације Источне Европе, може - премда то и није обавезно - добро наслутити правац могућих збивања и у области књижевности, како јуче тако и данас.

Мојој тези би се могло озбиљно приговорити из другога угла. Наиме, она би се могла разумети и тако као да тврдим да су друштва Источне Европе и даље "књижевноцентрична", да, дакле, нису "постлитерарна". Имајући у виду да је књижевност и у доба националнога романтизма играла важну улогу у танкоме (али утицајноме) слоју национално ангажованих интелектуалаца, могло би се питати да ли су то уопште икада и била "литерарна" и "књижевноцентрична" друштва. На сличан начин бисмо се могли запитати и о данашњој ситуацији. Међутим, значај друштвених феномена и релевантност друштвених чињеница, у овом случају књижевности, не мери се само критеријумима издавачке продуктивости, тржишно-рецептивне распрострањености, масовности публике и интензитета непосредног деловања.

12) Уосталом, ако је основ некадашњега високог места књижевности ентузијастички процес националнога буђења, ваља поновити да данас, у Источној Европи, а на Балкану посебно, ни процеси конституисања нација, а гдегде ни националнога буђења нису још завршени. Значајну улогу о томе процесу играју и друге духовне форме, политичке организације и институције свакако, а о медијима да и не говоримо. Ипак, књижевност задржава добар део своје значајне улоге. Друштвени статус писаца, професије "писац", премда није без икакве везе са положајем књижевности, ипак је нешто друго.

13) И Вахтел, додуше, каже - одмах после речи да је "изолационистички национализам" можда једини вид отпора свепрожимајућој "јединственој глобализованој култури" - да, ипак, постоје писци који су сигурни да ће и даље бити могуће нешовинистичко изражавање "осећања посебности" у глобализованоме свету. (169) Наравно, јер национализам није ни прави ни једини одговор на унифицирајуће претње глобализације, и добро је познато да књижевна дела могу изражавати, одржавати и учвршћивати културне посебности на ненационалитички, или, ако се баш хоће, нешовинистички начин, чиме афирмишу сопствену културу и обогаћују баштину светске књижевности. Да ли и Вахтел верује у такву могућност?